

Бачинська Наталія Орестівна
адвокат, викладач кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного університету
Сампара Надія Миронівна
кандидат юридичних наук,
адвокат, викладач кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного університету

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС В СФЕРІ СУБСИДАРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Постановка проблеми. Глобальні економічні процеси ХХІ століття, перехід світових держав до ринкових відносин, закріплення та поширення інституту приватної власності сприяли активному розвитку нового вектору правового регулювання субсидіарних зобов'язань, метою яких є підтримання стабільності цивільно-правових відносин, забезпечення максимального захисту майнових інтересів кредитора та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх зобов'язань. Незважаючи на стрімке зростання застосування конструкції субсидіарного зобов'язання, Цивільний кодекс України у чинній редакції не визначає поняття субсидіарного зобов'язання. Означена проблема обумовлена також і відсутністю комплексного наукового дослідження проблематики субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України, яке б ґрунтувалося на аналізі нормативно-правових актів у сфері регулювання зобов'язальних цивільно-правових відносин, а також теоретичного переосмислення досягнень правової доктрини та правозастосовчої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Окремі аспекти досліджуваної проблематики вивчали такі науковці: Т. В. Боднар, І. Р. Калаур, В. М. Коссак, О. О. Кот, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, С. О. Погрібний, Є. О. Харитонов, Ю. Я. Крюкова, Л. А. Куріньовська, Х. Т. Насірова, Є. П. Прус, В. М. Слома, Д. В. Трута, О. І. Чернілевської, Є. А. Храпунової та ін.

Мета дослідження: виявлення та вирішення комплексу теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із особливостями субсидіарних зобов'язань, їх динамікою, а також формування відповідних пропозицій з удосконалення законодавства та практики його застосування у векторі гармонізації цивільного законодавства до права ЄС.

Виклад основних результатів дослідження. У чинному цивільному законодавстві України відсутнє поняття субсидіарного зобов'язання. Будь-яке використання законодавцем терміну субсидіарний є

безпосередньо пов'язане із поняттям субсидіарної відповідальності, що в свою чергу умовно можна поділити на дві основні групи. До першої із них відносимо положення про відповідальність учасників за зобов'язаннями господарських товариств (ст. 107, ст. 109, ст. 119, ст. 133 ЦК України), а до другої – субсидіарну відповідальність сторін у окремих договірних відносинах (поруки (ст. 554), комерційної концесії (ст. 1123)).

Враховуючи те, що на законодавчому рівні відсутнє визначення поняття субсидіарного зобов'язання, вважаємо, що слід застосовувати метод сходження від загального до конкретного, що дасть підстави для визначення специфіки субсидіарного зобов'язання. Так, відповідно до ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо), або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [1]. При цьому зобов'язання виникають як на підставі правочинів (одно- та двосторонніх), так і на підставі завдання шкоди, інших юридичних фактів.

Залежно від відповідальності, що настає за невиконання зобов'язання виділяють три види зобов'язань: часткові, солідарні та субсидіарні зобов'язання, останні з яких і є предметом цього дослідження. Під поняттям субсидіарності (лат. *subsidium* – допомога; англ. *subsidiarity*) слід розуміти певну правову або організаційну дію (захід), яку здійснює одна сторона лише в тому разі, коли вона ефективніша за дії (заходи) особи чи організації, що мали вчинити такі дії (заходи). Саме розуміння субсидіарності і здійснило вплив на визначення субсидіарних зобов'язань як різновиду зобов'язань, за яким одна сторона (боржник) зобов'язується вчинити певні дії на користь іншої сторони (кредитора), у випадку невиконання основним боржником свого зобов'язання перед кредитором. У правовій доктрині зазначається, що на сьогоднішній день більш коректно говорити не про регулятивне субсидіарне зобов'язання як самостійний вид, а відразу про зобов'язання із множинністю осіб, тобто субсидіарність в цілому. Тим більше, що на рівні феноменології досягнута достатня ясність в розумінні самого терміну та його змісту [2, с.412].

Пропонуємо розглянути специфічні особливості субсидіарних зобов'язань, які вирізняють їх від зобов'язань із множинним суб'єктом.

1. Момент виникнення основного і додаткового (субсидіарного) зобов'язання [**Error! Reference source not found.**, с.78]. Реалізація субсидіарного зобов'язання здійснюється у разі відмови боржника за основним зобов'язанням задовольнити вимогу кредитора, або не одержання кредитором в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу.

2. Положення у сфері субсидіарних зобов'язань закріплюється виключно як додаткове гарантування виконання зобов'язань перед

кредитором у випадку порушення його виконання основним боржником. Так, у Главі 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання» законодавець виокремлює субсидіарну – як додаткову відповідальність іншої особи за зобов'язаннями боржника. Погоджуємось із позицією М. Гудими-Підвербецької про те, що субсидіарні зобов'язання наділені додатковим функціональним навантаженням, що проявляється не тільки як нормативне регулювання виконання (у випадку часткових та солідарних зобов'язань), але і як додаткове гарантування виконання зобов'язання у договірних та позадоговірних відносинах [4, с.11].

3. Проаналізувавши положення ч.1 ст.124 та ч.1 ст.133 ЦК України, бачимо встановлену субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями повного та командитного товариства, яку учасники несуть солідарно у частках пропорційних їхнім внескам у складеному капіталі товариства. Таким чином, законодавець виділяє солідарну та часткову субсидіарну відповідальність.

4. Дослідники вказують на те, що субсидіарне зобов'язання виникає не одночасно з основним зобов'язанням, а після нього, у випадку невиконання вимоги кредитора основним боржником [5, с. 366].

5. Субсидіарне зобов'язання є правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, суть якої полягає в тому, що кредитор може пред'явити вимогу, яка виникла внаслідок порушення основним боржником свого зобов'язання до додаткового боржника. Ця вимога має хоча і залежний, але самостійний характер [6, с.92]. Так, субсидіарний боржник не є стороною в основному зобов'язанні, що властиво усім випадкам субсидіарної відповідальності.

6. Субсидіарне зобов'язання є охоронним, та виникає з моменту порушення обов'язків основним боржником. Зобов'язання з множинністю осіб можуть бути як охоронними, так і регулятивними [6, с.92].

7. Кредитор не може пред'явити вимогу субсидіарному (додатковому) боржнику, допоки не пред'явить її основному боржнику, який або відмовиться задовольнити її, або не надасть відповідь у розумний строк. Враховуючи зміст цієї правової норми принагідним буде виокремлення наступної характерної субсидіарному зобов'язанню властивості, що полягає у черговості виконання зобов'язання перед кредитором.

8. Строк вимоги кредитора до субсидіарного боржника є обмеженим, а перебіг строку позовної давності щодо основного та субсидіарного зобов'язання - відмінним;

9. Субсидіарні зобов'язання виникають на підставі договору або закону та несуть самостійний характер цивільно-правових зобов'язань.

Визначивши поняття субсидіарних зобов'язань та окресливши їх ознаки, пропонуємо розглянути підстави їх виникнення, серед яких, відповідно до ч. 2 ст. 509 ЦК України, вирізняють: укладення договорів та інших правочинів, завдання майнової (матеріальної) шкоди іншій особі, інших юридичних фактів, актів цивільного законодавства, актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, рішення суду, настання або ненастання певної події. Разом з тим, законодавець чітко передбачив у ч. 1 ст. 619 ЦК України підстави для настання субсидіарної відповідальності, зазначивши, що договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Це означає, що субсидіарне зобов'язання може виникати як на підставі договору, так і закону. Виникнення зобов'язань у цивільному праві тісно пов'язане із реалізацією законодавчими нормами їх регулятивної та охоронної функції. Так, найбільш поширеним у науковій літературі є твердження, що зобов'язання, котрі виникають на підставі правочинів носять регулятивний характер, а ті, що виникають із завдання шкоди – охоронний. Змістом охоронного зобов'язання є застосування відповідної санкції за вчинення неправомірної дії (порушення зобов'язання, заподіяння шкоди) [6, с.91]. У зв'язку з наведеним доходимо висновку, що субсидіарне зобов'язання та відповідальність не є діаметрально протилежними поняттями, адже цивільно-правова відповідальність реалізується в охоронному правочині відносного характеру, що дозволяє виокремити зобов'язання як форму відповідальності.

Субсидіарні зобов'язання за законом виникають: а) в результаті вчинення або настання чітко окреслених законом юридичних фактів, в силу яких треті особи стають зобов'язаними відшкодувати уповноваженій у зобов'язанні особі збитки в частині неналежно виконаного основним боржником зобов'язання, і б) на основі цих юридичних фактів в межах договірних та недоговірних правовідносин між кредитором і боржником. При цьому, здійснення визначених законом юридичних фактів виявляється або шляхом вчинення правочину додатковим боржником (створення комунального підприємства), або у вигляді настання для основного боржника певної події (досягнення неповнолітнім чотирнадцятирічного віку). Вчинення або настання передбачених у законі юридичних фактів не зумовлює автоматичного виникнення субсидіарного зобов'язання згідно із законом, це тільки одна з безпосередніх передумов його утворення.

За договором субсидіарні зобов'язання фактично виникають не в момент укладення договору, а в момент настання певного юридичного факту, який передбачений у договорі як підстава настання субсидіарного

зобов'язання, метою якого є встановлення субсидіарному боржнику додаткового майнового обов'язку. Настання цього різновиду субсидіарних зобов'язань зумовлено не умовами правочину, хоча його укладення є передумовою можливості їх виникнення (юридичний факт), а є елементом правового статусу сторони зобов'язального правовідношення, та наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

Субсидіарні зобов'язальні правовідносини починають існувати з моменту їх виникнення, тривають протягом певного часу аж до моменту їх припинення. На думку І. О. Ромащенко, у своїй динаміці зобов'язання можуть змінювати зміст, в тому числі об'єкт, предмет або суб'єктний склад, однак в той же час продовжувати своє існування в якісно новому вигляді [7, с.12].

Т. О. Музика та Р. І. Таш'ян, притримуються позиції про те, що доцільно виокремлювати три стадії динаміки цивільно-правових зобов'язань: їх утворення; зміну або припинення, як наслідок їх модернізації, а також належне виконання, що зумовлює припинення зобов'язання [8, с.98].

Слід зазначити, що ч. 3 ст. 619 ЦК України передбачає, що кредитор не може вимагати виконання своєї вимоги у додаткового боржника в тому разі, якщо ця вимога підлягає задоволенню шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Субсидіарний боржник повинен виконати зобов'язання тільки в тому випадку, якщо його не виконає основний боржник, або не дасть відповіді кредитору у встановлений термін на його вимогу про виконання, а також при настанні обставин, передбачених у законі [9, с.52].

Субсидіарне зобов'язання може реалізуватися як в добровільному, так і в примусовому порядку. Наприклад, поручитель може за власним бажанням при зверненні до нього кредитора повністю погасити заборгованість за основного боржника, батьки п'ятнадцятирічного правопорушника – добровільно відшкодувати шкоду потерпілій особі, а члени виробничого кооперативу – покрити збитки контрагентів. Варто погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою про те, що добровільне прийняття і виконання субсидіарним боржником зобов'язань основного боржника становить найбільший інтерес для учасників цивільно-правового обороту, оскільки сприяє безконфліктному вирішенню ситуацій, в яких виявляються порушеними права кредитора, і цілям процесуальної економії [10, с.82].

Ю. Я. Крюкова визначила основні правила виконання субсидіарного зобов'язання:

1) необхідність першочергового пред'явлення кредитором вимоги до основного боржника;

2) факт неможливості виконання чи належного виконання основним боржником вимоги кредитора, або відсутність відповіді на пред'явлену вимогу в розумний строк;

3) використання кредитором можливості отримати задоволення шляхом зарахування зустрічних вимог і безспірного стягнення коштів з основного боржника;

4) законність і дійсність вимоги кредитора («стійкість» до заперечень і зауважень основного боржника щодо його характеру та розміру);

5) обов'язкове повідомлення основного боржника про звернення кредитора до субсидіарного [11, с.127-128].

Загальний порядок виконання субсидіарного зобов'язання не передбачено цивільним законодавством України. У ст. 619 ЦК України містяться правові приписи, що лише визначають особливості притягнення до субсидіарної відповідальності. Оскільки субсидіарна відповідальність є складовою субсидіарного зобов'язання, то слід застосувати ці норми для аналізу порядку їх виконання. Зокрема, ч. 2 ст. 619 ЦК України передбачає чітке правило про черговість пред'явлення вимоги кредитором. Насамперед, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. І лише після відмови основного боржника задовольнити вимогу кредитора, або ненадання ним в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор набуває права пред'явлення вимоги в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність, тобто субсидіарному боржнику.

З метою гармонізації права України до права ЄС український законодавець має звернути свою увагу на такий інститут як субсидіарне зобов'язання керівника фінансової установи (банку) в умовах банкрутства. Слід зазначити, що Кодекс з процедур банкрутства Німеччини, регламентує основні засади законодавства з питань банкрутства, однією з яких є особиста відповідальність директора банку перед державою та клієнтами. Арне Енгельс у своїй праці зазначив, що дана засада встановлює субсидіарне зобов'язання директора банку, яке проявляється у особистій відповідальності керівника за невиконання зобов'язань за законом або здійснення виплат під час кризи[12].

Вищевикладене дозволяє стверджувати те, що в країнах ЄС інститут субсидіарних зобов'язань зазнав набагато ширшого поширення, аніж в Україні. На нашу думку, український законодавець повинен взяти до уваги позитивний досвід країн ЄС у питанні субсидіарних зобов'язань на етапі приведення українського законодавства у відповідність до права ЄС.

Розглядаючи тему не можемо оминати своєю увагою субсидіарну відповідальність поручителя. Порука може бути простою і солідарною. За простої поруки відповідальність поручителя є субсидіарною, тобто

додатковою: кредитор повинен спочатку звернутися з вимогою до основного боржника; у разі неможливості стягнення заборгованості з основного боржника кредитор може пред'явити вимоги до поручителя [13].

Законодавство окремих країн встановлює певні особливості договорів поруки та передбачає їх різновиди. Зокрема, досить докладно врегульовано питання поруки в німецькому праві, яке поряд із звичайною порукою, розрізняє також її різновиди: а) поручитель відмовляється від свого права не виконувати зобов'язання доти, доки кредитор не застосує інститут примусового виконання до основного боржника (Selbstschulderische Burgschaft); б) існує кілька поручителів, які відповідають перед кредитором солідарно, навіть якщо вони видали поруку незалежно один від одного (Mitburgschaft); в) третя особа поручається перед кредитором за виконання зобов'язання першим поручителем з основного зобов'язання (Nachburgschaft); г) поручитель відповідає перед кредитором, оскільки боржник із основного зобов'язання не задовольнив вимог кредитора; кредитор повинен подати докази того, що він використовував щодо основного боржника всі можливі засоби (Ausfauburgschaft); д) третя особа поручається за виконання боржником із основного зобов'язання обов'язку відшкодувати збитки першого поручителя, що виникнуть у останнього внаслідок невиконання боржником зобов'язань перед основним кредитором; перший поручитель вправі скористатися цим засобом після того, як виконав своє зобов'язання перед основним кредитором (Ruckburgschaft); е) поручителем забезпечується виплата суми за векселем (або чеком) у цілому або частково; поручителем може бути або третя особа, або та, підпис якої вже є на векселі (чекові); угода про поруку повинна бути зазначена на самому векселі (чекові) або на будь-якому додатку до нього й підписана поручителем (вексельна порука та порука по чеках) [14].

Аналізуючи зарубіжне законодавство, бачимо, що досить поширеним є встановлення у Цивільному кодексі субсидіарної відповідальності поручителя. Так, відповідно до ст. 2011 Цивільного кодексу Франції, на поручителя покладається субсидіарна відповідальність перед кредитором за зобов'язаннями боржника [15]. Ідентичне положення знаходимо у § 771 Німецького Цивільного уложення, відповідно до якого кредитор має право звернутися до поручителя лише після звернення до основного боржника [16]. Таким чином, у цивільному законодавстві наведених держав безпосередньо закріплюється субсидіарна відповідальність поручителя перед кредитором.

Варто наголосити, що українським законодавцем було здійснено спробу внесення до цивільного законодавства положення про

безпосередню субсидіарну відповідальність поручителя. Так, у 1991 році прийнято Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік. Стаття 68 вказаного акту передбачала відповідальність поручителя перед кредитором за зобов'язаннями боржника, у випадку недостатності у нього коштів, для самостійного задоволення вимоги [17]. Однак із здобуттям Україною незалежності, а як наслідок – рекодифікації цивільного законодавства, наведене положення втратило свою силу.

На підставі аналізу змісту ст. 598 ЦК України, яка закріплює загальні підстави припинення зобов'язань, можна виокремити три способи їх припинення. По-перше, це припинення зобов'язання частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом. По-друге, припинення зобов'язання на вимогу однієї із сторін у виключних випадках, встановлених договором або законом. По-третє, особливості припинення зобов'язань за окремими договорами (купівлі-продажу цінних паперів, укладених на фондовій біржі), встановлюються законодавством.

Отож, підсумувавши вищевикладене, ми дійшли до наступних висновків:

1. Субсидіарне зобов'язання є самостійним, відносним та охоронним цивільним правовідношенням, у формі якого реалізується субсидіарна відповідальність.

2. Основними правилами належного виконання, як одного із способів припинення субсидіарного зобов'язання є: необхідність у першочерговому порядку пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника; підтвердження факту невиконання, або неналежного виконання, основним боржником вимоги кредитора чи відсутність у розумний строк відповіді на неї; використання кредитором можливості задоволення своєї вимоги основним боржником шляхом зарахування зустрічної вимоги; законність та дійсність вимоги кредитора; повідомлення субсидіарним боржником основного боржника про пред'явлення йому вимоги кредитором.

3. Закінчення строку субсидіарного зобов'язання, встановленого договором поруки, або сплив трьох років від дня настання строку виконання основного зобов'язання, чи одного року від дня укладення договору поруки, якщо строк основного зобов'язання не встановлений, припиняє субсидіарне зобов'язання, яке виникло на підставі договору поруки за умови, що кредитор протягом строку дії поруки не звернувся з позовом до субсидіарного боржника.

4. Розкривши суть субсидіарних зобов'язань та розглянувши позиції країн ЄС в питанні субсидіарних зобов'язань, з метою гармонізації відчизняного законодавства до права ЄС, пропонуємо наступне.

Доповнити ст. 544 ЦК України таким реченням: «Субсидіарне зобов'язання - цивільне правовідношення із самостійним, охоронним і

відносним характером, яке виникає на підставі договору чи закону, зміст якого зумовлено субсидіарним правом вимоги кредитора у випадку відмови в її задоволенні або ненаданні відповіді на неї в розумний строк основним боржником, а також неможливості її виконання зарахуванням, та активному субсидіарному обов'язку додаткового боржника, що такому праву кореспондує».

З метою гармонізації права України до права ЄС, внести зміни до ч. 1 ст. 554, яка регулює правові наслідки порушення зобов'язання, забезпеченого порукою, виклавши її в наступній редакції: «У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, поручитель несе субсидіарну відповідальність перед кредитором, якщо договором поруки не встановлено солідарну відповідальність боржника та поручителя».

З метою підвищення ефективності правового регулювання припинення субсидіарних зобов'язань та уникнення неоднозначностей у правотворчій сфері, вважаємо необхідним внести зміни до ст. 601 ЦК України, доповнивши її ч. 3 наступного змісту: «У випадку існування між кредитором та боржником зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений, або визначений моментом пред'явлення вимоги, зобов'язання, щодо якого договором, або законом передбачено субсидіарну відповідальність боржника, припиняється зарахуванням за заявою сторони, чи субсидіарного боржника».

На нашу думку, з метою захисту інтересу субсидіарного боржника від необґрунтованого невиконання зобов'язання основним боржником, вітчизняному законодавцю, гармонізуючи норми цивільного права України з нормами права ЄС, слід новелізувати ст. 619 ЦК України, доповнивши її ч. 5 наступного змісту: «Субсидіарний боржник має право висунути заперечення проти пред'явленої кредитором вимоги за умови надання достовірних відомостей про існування можливості виконання зобов'язання основним боржником».

Означена пропозиція має практичне значення для врахування її у правозастосовній сфері. Зокрема, на стороні захисту субсидіарного боржника в процесі судочинства. Так, якщо проти субсидіарного боржника було порушено цивільне провадження, то сторона захисту повинна подати всі заперечення проти вимог кредитора для обов'язкового розгляду в судовому порядку. Це дасть підстави для залучення основного боржника як співвідповідача, і для відмови у задоволенні позову проти субсидіарного боржника.

Також, зі сторони захисту субсидіарного боржника вбачаємо за доцільне передбачити у чинному цивільному законодавстві право на зупинення виконання вимог кредитора субсидіарним боржником до того

часу, поки основний боржник оспорує в судовому порядку пред'явлену вимогу кредитора.

З огляду на право ЄС, вважаємо оспорування основним боржником вимог кредитора в суді підставою для призупинення виконання субсидіарного зобов'язання додатковим боржником протягом усього часу розгляду справи. Наведене доцільно закріпити у законодавстві шляхом доповнення ч. 4 ст. 619 ЦК України реченням наступного змісту: «На час розгляду заперечень основного боржника проти вимог кредитора в судовому порядку кредитор не може вимагати їх задоволення від особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

5. Не зважаючи на те, що припинення субсидіарного зобов'язання у зв'язку з відсутністю спеціальних норм й регулюється загальними правилами, передбаченими у Главі 50 ЦК України, однак має свої особливості. До спеціальних підстав припинення субсидіарних зобов'язань належать: 1) припинення основного зобов'язання забезпеченого субсидіарним зобов'язанням; 2) зміна основного зобов'язання без згоди субсидіарного боржника, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності; 3) припинення субсидіарного зобов'язання після закінчення встановленого договором або законом строку.

Література :

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.

2. Голубцов В. Г. Реформа обязательственного права: теоретический и практический эффект состоявшихся изменений. Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2018. Выпуск 41. С. 396–419.

3. Сампара Н. М. Субсидіарні та акцесорні (додаткові) зобов'язання: порівняльний аспект. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 17-18 лют. 2017 р. Ужгород, 2017. С. 78–80.

4. Гудима-Підвербецька М. Правова природа субсидіарних зобов'язань в цивільному праві України. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 8. С. 10–15.

5. Гражданское право: учеб. / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. М.: Юристъ, 2002. 536 с.

6. Бакин А. С. Понятие субсидиарного обязательства в гражданском праве РФ. Вестник Томского государственного университета. Право. 2010. № 339. С.91–94.

7. Ромащенко І. О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Київ, 2014. 18 с.
8. Музика Т. О. Альтернативне зобов'язання за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 205 с.
9. Ананьева К. Я. Исполнение обязательств с множественностью субъектов в них. Юридическая наука. 2012. № 2. С.47–52.
10. Крюкова Ю. Я. Понятие субсидиарного обязательства в гражданском праве России. Проблемы права. 2012. № 7 (38). С.78–83.
11. Крюкова Ю. Я. Субсидиарные обязательства в гражданском праве России: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2013. 170 с.
12. Агне Енгельс. За німецьким законодавством тимчасово призупиняється зобов'язання оголошувати про банкрутство. Всеукраїнське професійне юридичне видання Юридична Газета online. 2020 URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/za-nimeckim-zakonodavstvom-timchasovo-prizupinyaetsya-zobovyazannya-ogoloshuvati-pro-bankrutstvo-.html>
13. Способи забезпечення виконання зобов'язань у цивільному та торговому праві зарубіжних країн. Веб-портал Студентська бібліотека Букліб. URL: <https://buklib.net/books/25636/>
14. Brox H. Besonderer Schuldrecht. 22. Munchen: C. H. Beck. 1997.
15. French Civil Code from 5.03.1803. URL: http://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html (дата звернення: 18.01.2020).
16. German Civil Code in the version promulgated on 2.01.2002. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 18.01.2020).
17. Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик: Закон від 31.05.1991 № 2211-І. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91> (дата звернення: 18.01.2020).